

ÜLEVAATEESSEE: SOTSIAALSE VÕIMU ALLIKAD MICHAEL MANNI AJALOOLOSES POLIITILISES SOTSIOLOOGIAS

RISTO HEISKALA

1. SISSEJUHATUS

Ajalooline sotsioloogia, kui kasutada Reinhard Bendixi kuulsat iseloomustust, on omamoodi kimäär nende uurimisprogrammide seas, millest enamused võtsid paljud oma uurimisküsimused Marxilt ja vastused Weberilt. Kui eeldada loomingulisust nii küsimuste kui vastuste formuleerimisel, siis sobib see iseloomustus hästi ilmselt suurima elava ajaloolise sotsioloogi, Michael Manni kohta, kes hiljuti jõudis lõpule oma viie aastatuhande pikkuse rännakuga riigi tekkest kuni meie kaasajani, andes välja kaks uut köidet oma *Sotsiaalse võimu allikate (The Sources of Social Power)* raamatusarjast (Mann 2012; 2013). Järgnevas artiklis kirjeldan kõigepealt lühidalt, mis on eriomane Manni uusweberlikule käsitlusele ajaloolisest arengust ning iseäranis tema võimukäsitlusele. Seejärel toon kõigist neljast köitest esile mõned ajaloolised lood. Mu peatähelepanu on kahel viimasel köitel, kuid ka kaht eelmist (Mann 1986; 1993) ei saa täielikult kõrvalt jätta, kuna need pakuvad konteksti uutele raamatutele ning nende analüüs näitab ühtlasi, et Manni võimumudel ning eriti selle rakendus on raamatuseeria kirjutamise jooksul teinud läbi mõningad muudatused.

2. MIS ON VÕIM JA KUIDAS MANNI IEMP MUDEL TÖÖTAB?

Mann ei ole kõikehõlmav teoreetik [*grand theorist*]. Tal on raske mõista, mis tulu võiks olla mujalt kui empiirilise sotsiaalanalüüsi kontekstist esile kerkinud teooriast. Sestap kipuvad tema mõisted olema loomult pigem ühiskondlike protsesside kesk-taseme [*middle-range*] tõlgendusteks mõeldud metodoloogilised ideaaltüübid. Ometi ei saa ta täielikult vältida sotsiaalontoloogiat, olgugi et selle taseme eeldusi on tal vähe ning ta püüab neid hoida abstraktsetena ja ümbertõlgendusteks avatuna.

Ta eeldab järgmist. Inimesed on eesmärgipärased olendid, kes seavad mitmesuguseid sihte. Oma tegevustega loovad nad nii tahtlikult kui ka tahtmatult ühiskondlikke võrgustikke, millesse nende tegevus on lülitatud. Need võrgustikud sünnitavad erinevaid institutsioonilise organisatsiooni vorme, mis omakorda varustavad toimijaid võimuressurssidega, st vahenditega, mille abil kontrollida oma keskkonda saavutamaks soovitud eesmärgi. Kuidas see igal ajal ja kohas aset leiab, on empiirilise uurimuse näidata, ent erinevate ajalooliste kontekstide uurimiseks on võimalik arendada kontseptuaalseid tööriistu. Kõige olulisem neist on võimu mõiste. Oma kontseptualiseeringutes on Mann (1986) ühes paadis Giddensiga (1995), kuna mõlemad ujuvad oma ajas ja distsipliinis vastuvoolu, leides olevat kasuliku pöörduda Parsons'i võimukäsitluse poole. Kõige enam kinnistunud võimukäsitlused (nagu Millsi [1956] või Dahli [1957] oma) kipuvad võimu pidama napiks ressursiks, mille nimel käib konkurents nullsumma mängus, kus iga juurdekasv toimija A võimus on ühtlasi toimija B võimu kahanemine ja vastupidi. Mann tunnistab selliste võimuanalüüside olulisust, erinevalt Parsonsist, kes ei mõistnud kunagi päriselt Mills'i teost *Võimueliit* (1956), nagu on selge näiteks tema tekstist "Võimu jaotus Ameerika ühiskonnas" (Parsons 1960). Samas järgib Mann Parsonsit, osutades, et need analüüsid keskenduvad ainult "distributiivsele võimule," mis on ainult üks pool võimu fenomenist. Teine külg on "kollektiivne võim". Viimasega tähistab ta juhtumeid, kus A ja B, kes tegutsevad koos, võivad suurendada endi ühist võimu kolmandate osapoolte või looduse üle. Suur osa Manni ajaloolistest jutustustest meie tsivilisatsiooni kohta keskenduvad kollektiivse võimu koguse muutustele, mis leiavad aset tänu tehnoloogilisele arengule (nagu põllumajanduslikud, tööstuslikud ja sõjanduslikud revolutsioonid või trükikunst) või uutele ühiskondliku organiseerimise vormidele (nagu Rooma leegionid, bürokratlik organisatsioon või demokraatia). Ta väidab, et ajaloolise arengu mõistmiseks on keskse tähtsusega just nende momentide mõtestamine, mil meie käsutuses olevate võimuressursside kogus hüppeliselt kasvas. Seetõttu keskendub ta oma uuringutes n-ö eesliinidele [*leading edges*] ehk sellistele ajaloolistele episoodidele, mille tulemusena on toimijate kollektiivne võim kasvanud. Nende rahustuseks, kellele selline käsitlus kõlab liialt parsonslilik (isegi kui Mann ei seo ennast Parsons'i lineaarse evolutsionismiga), võib märkida, et oma kollektiivse võimu analüüsid seob Mann alati distributiivse võimu mängude analüüsiga, milles ühed toimijad võivad ning teised kaotavad tänu just nendele samadele innovatsioonidele, mis põhjustavad kollektiivse võimu kasvu. Manni analüüsivahendite hulka kuuluvad veel kaks kontseptuaalset eristust: ekstensiivne vs. intensiivne ning autoriteetne [*authoritative*] vs. hajus [*diffused*] võim.¹ Asetades need variandid risttabelisse, võime määratleda armee käsuliini

1 Manni järgi võib ekstensiivne võim "organiseerida suuri inimhulki suurtel territooriumidel. *Intensiivne võim* mobiliseerib osalistes kõrge pühendumuse" (Mann 1993: 6). Autoriteetne võim "hõlmab toimija (tavaliselt mingi kollektiivi) tahtlikke käsked ning alluvate teadvustatud kuuletumist. Seda võib kõige sagedamini leida näiteks sõjalistes või poliitilistes organisatsioonides. *Hajusat võimu* ei käsutata otseselt; see kandub edasi suhteliselt spontaanselt, teadvustamata ja detsentreeritud moel ... Hajusat võimu võib kõige sagedamini leida ideoloogilise ja majandusliku võimu korralduses. Hea näide oleks turutehing kapitalismis. Sellega kaasnevad märkimisväärsed piirangud, mis on ometi umbisikulisel ja sageli näiliselt 'loomulikud'" (samas) (toimetaja märkus).

näitena autoriteetsest-intensiivsest võimu vormist ja turutehingu näitena ekstensiivsest-hajusast võimu vormist. Vahepealsed juhtumid ekstensiivsest-autoriteetsest ning intensiivsest-hajusast võimu vormist on vastavalt näiteks sõjaline impeerium ja üldstreik.

Inimese eesmärgistatud tegevuse vormid varieeruvad ning Mann usub, et pole võimalik või isegi kasulik arendada mõistestikku, mis kataks kõiki vorme ilma erandita. Kuid ta usub ka, et meil on vaja mingisugust üldist võimu vormide kontseptsiooni, mida saaks kasutada empiiriliste kontekstide uurimiseks. Leidmaks sellist kontseptsiooni, pöördub ta Weberi poole, kes teisendas Marxi binaarse baasi ja pealisehituse mõistetiku kolmikjaotuseks, mis koosnes majanduslikust, kultuurilisest (või staatusest) ja poliitilisest (või institutsioonilis-organisatsioonilistest) sfääridest. Weber lõdvendas ka Marxi eeldusi põhjusliku määratuse osas, mis Marxi järgi viisid lõppkokkuvõttes alati majanduslikust baasist ideoloogilise ja õigusliku pealisehituseni. Weberi järgi on põhjuslike seoste esile toomine empiirilise uurimuse asi: mõnikord läheb täpselt, nagu Marx seda eeldas, ent teinekord läheb täpselt vastupidi. Mann võtab selle kõik Weberilt üle, kuid tõlgendab Weberi sfääre sotsiaalse võimu vormidena ning jagab Weberi poliitilise sfääri kaheks võimu vormiks,² "poliitiliseks võimuks" ja "sõjaliseks võimuks." Seda sammu õigustavad mitmed Manni empiirilised analüüsid näiteks Rooma Impeeriumi ja Lääne-Euroopa või ka Jaapani kohta pärast Teist maailmasõda. Neis analüüsid näidatakse, et keskonna kontrollimise poliitilised ja sõjalised vormid liiguvad tihti erinevaid teid pidi. Ta muudab ka termini "kultuuriline" "ideoloogiliseks". Nii saamegi kokkuvõttes IEMP mudeli, kus tähed tähistavad esitähiti sõnadest *ideological* ("ideoloogiline"), *economic* ("majanduslik"), *military* ("sõjaline") ja *political* ("poliitiline").³

Ideoloogiline võim viitab "inimese vajadusele leida elus ülimalt tähendust, jagada norme ja väärtusi, ning osaleda esteetilistes ja rituaalsetes praktikates. ... Religioonid on selle peamised näited... kuid ka ilmalikud ideoloogiad nagu liberalism, sotsialism ja natsionalism" (Mann 1993: 7). Ideoloogilise võimu levimisel on kaks peamist vormi: "See võib olla sotsiaalruumiliselt "transsendentne" [*sociospatially* "transcendent"]. See tähendab, et ideoloogia võib levida läbi majanduslike, sõjaliste ja poliitiliste organisatsioonide piiride. Teiseks, ideoloogiline võim võib tsementeerida olemasolevat võimuorganisatsiooni, kujundades välja selle 'sisemise moraali'" (samas). Hoolimata definitsioonist, mis rõhutab peamiselt rituaalselt omaks võetud väärtusorientatsioonid, on Mann kogu oma karjääri jooksul tegelenud "ideoloogia" rubriigi all ka kognitiivsete kultuuriliste kategoriseeringute küsimusega. Näiteks on ta juba oma teose esimeses köites rõhutanud religiooni rolli üldisel ning kristluse rolli konkreetselt Euroopa ühise maailmavaate ja tegutsemiskontekstina pärast Rooma impeeriumi kokkukukkumist. Oma hilisemates köidetes, mis on kirjutatud

2 Seda peamiselt Herbert Spenceri mõjul, kui mainida veel üht tänapäeval osaliselt teenimatult ebapopulaarset kuju lisaks Parsonsile. (Autori märkus.)

3 Kuiigi vastavate eestikeelsete sõnade algustähtedest saadud akronüüm oleks teistsugune, jääme siinses tõlkes kasutama ingliskeelset lühendit IEMP, kuna see on kinnistunud erialases kirjanduses, sh ka näiteks Manni teoste saksakeelses tõlkes (vt nt Mann 1994). (Toimetaja märkus.)

pärast “kultuurilist pööret,” kipub kultuurilise tunnetuse mõiste avaldama mõju ka Manni ideoloogilise võimu allika määratlusele. Seda koguni nõnda, et Mann (2012: 7) kõneleb “institutionaliseeritud ideoloogiast,” mille näiteks ta toob patriarhaadi. Seega jõuab ta üsna lähedale “ideoloogilise võimu” asendamisele “kultuurilise võimu” mõistega, kuid järjepidevuse mõttes jätkab ta siiski IEMP mudeli kasutamist.

Majanduslik võim hõlmab Manni jaoks turutehinguid, kuid pole piiratud ainult nendega. Pigem tuleneb ta “vajadusest ammutada, teisendada, jaotada ning tarbida loodusressursse” (Mann 1993:7). Sestap on termini “majanduslik” tähendus siin selgelt laiem kui sel on neoklassikalises kaanonis ning see sarnaneb rohkem Karl Polanyi sõnakasutusega või poliitökonomitide (Adam Smithist Karl Marxini) omaga. Kõiki neid teoreetikuid huvitas lisaks turutehingute probleemile ka ühiskondliku terviku taastootmine ja klassidevahelised suhted, ning selles osas erinesid nad praegusest neoklassikalisest majandusteadusest. 1986. aastal ilmunud esimeses köites rõhutab Mann seda aspekti, kasutades majanduskorrast rääkides terminit “praktika vooluringid” [*circuits of praxis*]. Kuid aja jooksul moevoolud muutuvad ning 1993. aastal ilmunud teises köites ta loobus sellisest pool-marksistlikust terminoloogiast. Siiski on võimu majandusliku vormi definitsioon jäänud samaks kõigis neljas köites, olgugi et Manni tegelikud empiirilised analüüsid pärast esimest köidet tootmisjõudude arengule suurt tähelepanu ei pööra.

Sõjaline võim on füüsilise jõu ühiskondlik organiseerimine ning **poliitiline võim** “tuleneb territoriaalse ja tsentraliseeritud regulatsiooni kasulikkusest. ... Siseriiklikult on see ‘territoriaalselt tsentraliseeritud’; väliselt hõlmab see geopoliitikat” (Mann 1993:9). Siin erineb Mann Weberist kahes mõttes. Esiteks teeb ta vahet sõjalisel ja poliitilisel võimul, viidates ajaloolistele juhtumitele, mille puhul, vastupidiselt Weberi arusaamale, on ilmselge, et sõjaline ja poliitiline võim ei ole integreeritud. Siin piisab kui viidata praegusele Euroopa Liidule ja Mark Eyskensile, kes 1991. aastal, kui ta oli Belgia peaminister, ütles just vahetult enne operatsioon “Kõrbetorm”⁴ käivitamist, et “Euroopa on majanduslik hiiglane, poliitiline kääbus ja sõjaline ussike,” kes tegutseb USA sõjalise kilbi varjus. Teiseks, kui Weberi analüüs poliitilisest domineerimisest (*Herrschaft*) hõlmas kõiksuguseid erinevaid institutsioonilisi korraldusi, siis Mann tahab jätta termini “poliitiline võim” riikide, st territoriaalselt tsentraliseeritud võimu korralduste jaoks. Kolmas siinsesse konteksti puutuv faktor on see, et oma raamatuseeria kirjutamise käigus tegi Mann sõjalise võimu definitsioonis kergeid muudatusi. Kui esimeses köites järgis ta laias laastus Spencerit ja hõlmas kõik teoorjuse vormid organiseeritud füüsilise jõu mõiste alla,⁵ siis kolmandast köitest alates hakkab ta rohkem rõhutama sõjalise võimu letaalset iseloomu ning toonitama, et selle võimu sõnum on kõikjal: “kui osutad vastupanu, siis sured” (Mann 2012: 11).

4 Operatsioon “Kõrbetorm” (17.01 – 28.02.1991) oli nn Lahesõda lõpetav operatsioon, mille käigus koalitsiooniväed tõrjusid USA juhtimisel Kuveidist välja Iraagi, kes oli riigi okupeerinud 1990. aasta 2. augustil. (Toimetaja märkus.)

5 Alates püramiide või Rooma maanteeide võrgustiku ehitamist võimaldanud sunnitööst, kuni Euroopa aadlikele üldpopulatsiooniga võrreldes suhtelist jõukust võimaldanud sunnitööni. (Autori märkus.)

On oluline mõista, et Mann peab oma IEMP mudelit analüütiliseks tööriistaks mitte ühiskonna struktuurseks kirjelduseks. Pärast riigi teket on ilmselt kõigil ühiskondadel olnud mingis vormis kõik need neli võimu allikat, ent see on empiirilise uurimuse asi tuvastada, millised võimu vormid on institutsionaliseeritud – ja ka millises ulatuses on nad seda mingis kindlas ühiskonnas ning millised vormid elunevad teiste vormide vahepeal, oodates võimalust õitseda. Sestap on IEMP mudelil Manni jaoks hoopis erinev staatus kui baas/pealisehitus mudelil Marxi jaoks, AGIL skeemil Parsonsi jaoks või süsteemi/eluilma skeemil Habermasi jaoks. Ta rõhutab, et “ühiskonnad on märksa *korrapäratumad* kui meie teooriad nende kohta” (Mann 1986: 4) ning käsitab oma mõisteid kui analüütilisi tööriistu, mille abil “tulla toime mustripärase korrapäratusega [*patterned mess*], mida endast kujutab inimühiskond” (Mann 1993: 4). Seetõttu, ütleb ta,

pole minu IEMP mudel mitte käsitus sotsiaalsest süsteemist, mis on jagatud neljaks 'lasüsteemiks,' 'tasandiks,' 'dimensiooniks' või mõneks muuks geomeetriliseks terminiks, mida eelistavad ühiskonnateoreetikud. Pigem on tegu analüütilise lähtepunktiga, millelt tegeleda korrapäratusega. Need neli võimu allikat pakuvad oma eesmärgi püüdlavatele inimestele erinevaid, potentsiaalselt jõulisi organisatsioonilisi vahendeid. Ent see, milliseid vahendeid ning millistes kombinatsioonides valitakse, sõltub sellest, kuidas pidevalt suhestuvad ajalooliselt antud võimukonfiguratsioonid ja see, mis nende siseselt ja nende vahelt esile kerkib. (Mann 1993: 10)

3. SOTSIAALSE VÕIMU ALLIKATE KAKS ESIMEST KÕIDET

Manni teose esimese kõite alapealkiri on “Võimu ajalugu algusest kuni aastani 1760 pKr” (Mann 1986). Seal käsitletav periood algab esimeste riikide tekkega ning lõppeb Euroopa viimase mitteterritoriaalse riigi kokkukukkumisega. Põhimõtteliselt katab see agraarühiskondade perioodi, mis eelneb modernele riigile ja industrialiseerumisele. See kõide kätkeb endas lugu inimeste innovatsioonist ja võimuressursside suurendamisest. Loo teine pool on sellest, kuidas inimesed seejuures aeglaselt kuid kindlalt “lukustatakse” võimuorganisatsioonidesse, millel on aina enam ressursse järelvalveks, kontrolliks, maksustamiseks ja käitumise kohaldamiseks. Pole võimalik anda isegi linnulennulist ülevaadet sellest kõitest, kuid mõningad teemad võivad olla kõnekad.

Kas traditsiooniliste impeeriumide valitsejatel oli nõnda absoluutne võim oma territooriumide üle, nagu seda nende režiimide ideoloogilised kodifitseeringud kujutavad? Ei. Lihtsad logistilised arvutused näitavad, et traditsioonilised militaarvõimud ei olnud suutelised liigutama oma vägesid ühest keskusest teise kiiremini kui maksimaalselt 30 kilomeetrit päevas. Isegi seda tuli hoolikalt plaanida, kuna marssiva sõjaväe ülapidamine oli keeruline ning maksimaalne periood, mille isevarustav armee vastu pidas, oli kolm päeva ehk periood, mille jooksul nad ei saanud läbida rohkem kui 90 kilomeetrit. Kui seda edukalt teostati, oli mässava keskuse

vallutamine võimalik, kuid isegi siis kaotas vallutav sõjavägi tavaliselt kontakti selle keskusega, millest ta oli lahkunud. Lisaks oli paigalseisvat armeed keerulisem ülal pidada kui marssivat armeed, ning seetõttu keskväimu väeüksused sageli lagunesid või sulandusid kohaliku elanikkonnaga, kui nad enda ülalpidamiseks edasi ei liikunud. Siit ka see hämmastav kiirus, millega sõjaväed, näiteks Aleksander Suure oma, sõjakäikudel edasi liikusid. Territoriaalne või rahvastiku kontroll on seega keeruline ettevõtmine, mis nõuab arenenud kommunikatsiooni- ja transpordikanaleid ning organisatoorseid võimekusi. Sestap polnud see enne modernset ajastut kuigi efektiivne.

Miks siis alistus Inkade impeerium 160 Hispaania sõduri rünnakule, kellest vaid 60 olid ratsa ja kes saabusid kolme laevaga? Pindmiselt paistab see kokkupõrge olevat kahe traditsioonilise impeeriumi vastasseis. Ent võitis see, kellel oli märksa vähem inimjõudu ning kes oli kodust kaugel. Miks? Vastust tuleks otsida osapoolte vahelisest võimuressursside jaotumisest. Võrreldes Inkadega oli Hispaania impeeriumil mitmeid võimsaid tehnoloogilisi eelseid. Tal olid transpordivahendid nagu laevad, ning lisaks ka navigatsioonilased oskused. Tal olid paremad relvad ja hobustel võitlevad rüütlid ning parem sõjaväeline organisatsioon. Loomulikult panustasid tulemusse ka eurooplaste toodud haigused (faktor, mida Mann ei maini, kuid mida rõhutab Diamond [1997]), aga ilmselgelt on erinevused võimuressurssides põhiline osa selle mõistatuse lahendusest.

Miks liikus Euroopa võimukeskus Vahemere piirkonnast Põhja-Euroopasse ja Inglismaale? Probleemi lahendust tuleks otsida põllumajanduslikust revolutsioonist, mis sajandite jooksul teisendas Euroopa majandust ja lõi aluse tööstuslikuks revolutsiooniks, vabastades osa rahvastikust põllumajanduslikust tootmisest. Üks olulisi leiutisi sellel pikal perioodil oli teatud tüüpi ader, mida vedasid veoloomad nagu hobused ja härjad, ja mis võimaldas harida Kesk- ja Põhja-Euroopa vihmavee niisutatud maad. Ent kõik Euroopa võimu allikad ja looduslikud iseärasused (nagu pikad mere- ja jõerannad ning sügav ja viljakas pinnas) panustasid sellesse üleminekusse.

Kas Marxil ja Engelsil oli õigus kui nad ütlesid, et kogu ajalugu on klassivõitluse ajalugu? Ei. Klassivõitlus eeldab sümmeetrilisi ja poliitiliselt organiseeritud klasse. Selline olukord eksisteeris tõepoolest modernsel ajastul, kuid see on erijuhtum, millele on ajaloos väga vähe analooge nagu näiteks võitlus võlgnike ja võlausaldajate vahel Vanas Kreekas ja Roomas. Ajaloos on tavapärane pigem korraldus, milles valitsev klass on organiseeritud, kuid teised klassid on heal juhul varjatud kujul olemas. Siit ka see lõpu ebaedukate näljahädast ajendatud mässude jada agrarühiskondade ajaloos.

Need põgusad pilguheidud aitavad vast mõista, et entusiasm, millega Manni esimene köide vastu võeti, tuleneb suuresti tema oskusest jutustada informatiivseid, sisutihedaid ning sageli üllatavaid ajaloolisi lugusid. Suur osa nende lugude kõitvusest tulenes sellest, et neis olid tehnoloogilised innovatsioonid ning uued ühiskondliku organiseerimise vormid seostatud ning see seostatus pakkus vastust küsimusele, miks ajaloo kulg muutus.

Manni teise köite alapealkiri on: "Klasside ja rahvusriikide tõus 1760-1914" (Mann 1993). See on on esitatud viie omavahel läbi põimitud juhtumiuuringuna: Prantsusmaa, Suurbritannia, Habsburgide Austria, Preisi-Saksamaa ning Ameerika Ühendriigid kui Euroopa haru Põhja-Ameerikas. Juhtumite valik on põhjendatud vajadusega katta asjaspepuutuvad variatsioonid ning saada esinduslik hulk "eesliine".

Esimeses köites näidati, et riikide laienemine kiirenes Euroopas hüppeliselt tänu sõjanduslikule revolutsioonile ning pidevale sõjale Euroopa riikide vahel mitme sajandi jooksul enne tööstuslikku revolutsiooni. Selle tulemusena kasvas tohutult nii maksude kogumine kui meeste sõjaväkke värbamine. See omakorda muutis riigi ühiskonnas tähtsaks faktoriks ning pööras kõigi tähelepanu riikidele. Uue võimu arhitektuurina kujukaks väljenduseks sai kodanluse nõudmine, et neile antaks otsustusõigus riigivõimu kasutamises ning leninlik maksimum, mille kohaselt pole poliitiline võitlus väärt midagi, kui ta pole võitlus riigi võimu pärast. Mõlemad olid rabavalt uued ideed maailmas, kus üldiselt oldi harjunud elama Robin Hoodi kombel ning pigem püütud riiki vältida, selle asemel et seda hõivata püüda.

Riigi kasvavale tähtsusele lisandus nüüd ka tööstusrevolutsioon, mis ühelt poolt tõi kaasa materiaalsete ressursside märgatava kasvu, kuid teiselt poolt ka suured kannatused töötavate inimeste enamuse jaoks. Kodanluse nõudmistele saada võrdne võimalus poliitilises võimuses osaleda järgnesid kiiresti samasugused nõudmised teistest ühiskonnakihtidest. Kodanlastest meeste nõudmistele lisandusid varsti nõudmised nii tärkava tööliklassi meestelt kui ka kodanluse ja tööliklassi naistelt. See on varjatud ajalugu võrdsuse ja demokraatia jätkuvalt universaalsete nõudmistega, mis on ilmestanud modernset ajastut.

Teiste klasside tõus lisaks aadlile ja vaimulikkonnale tuli koos kultuurilise revolutsiooniga, mis avaldus rahvusluse tõusus. Viimane oli samuti uus fenomen. Esimest korda ajaloos tekitas see massilised rahvastikud, kes armastasid neid tarastavat riigibürokratiat nõnda palju, et olid peagi valmis selle bürokratia ja eliidi kaitsmise nimel Esimeses ja Teises maailmasõjas surma marssima. Haridusinstituutide laiendamine ja massimeedia väljatöötamine olid sellise arengu tähtsad tingimused. Kõige olulisemad kandvad ühiskonnakihid olid siin aga riigist sõltuvad kihid nagu sõjaväepersonal, riigiteenistujad ning nende perekonnaliikmed.

Manni järgi olid nii nende klasside kui ka rahvusriikide tõus uued ning tihedalt oma vahel seotud protsessid. Selle seose vorm aga varieerus. Saksamaal, Prantsusmaal ja Inglismaal mõjutas üks teist ning tekitas suhteliselt integreeritud rahvusriigid. Seevastu Austria-Ungaris need uued liikumised hävitasid impeeriumi. USA oli mõnevõrra vahepealne ning erinev ka selles mõttes, et vallutatud maana polnud tal Euroopale omast minevikutraditsioonide küllust, millega uued liikumised pidid võitlema. Ta oli ka sisuliselt saar ning ei pidanud seetõttu ka pidevalt sõjaks valmistuma. Kõik juhtumid olid erinevad, kuid igäüks neist panustas omal omal moel meil praegugi toimiva modernse võimu arhitektuurina tekkesse.

Moderniseerumise hirmutav joon oli see, et majanduslike ja sõjanduslike ressursside suurenemine käis käsikäes rahvusvahelise süsteemi pideva keerustumisega. Manni teose teise köite lõpupeatükk, kus ta analüüsib Esimese maailma-

sõjani viinud protsessi, annab sellest tunnistust. Ta ühineb nende kaasaegsete uurijatega, kes usuvad, et see sõda oli omamoodi õnnetus, mille töid kaasa teatud grupp “kuutõbiseid,” ning tema analüüs näitab küllalt veenvalt, et vastutavad osapooled ei saanud õigupoolest aru, mida nad tegid.

4. SOTSIAALSE VÕIMU ALLIKATE KOLMAS KÖIDE: ÜLEILMSED IMPEERIUMID JA REVOLUTSIOON, 1890–1945

Manni teose teine köide erineb esimesest selle poolest, et kuigi ta tegeleb suuremastaabilise industrialiseerumise perioodiga, ei pööra ta kuigi palju tähelepanu tootmisjõudude arengule, vaid ainult möönab seda tõsiasja. Kaks uut köidet on veelgi rohkem eemal ühiskonna arengu infrastruktuurilisest baasist. IEMP mudelit muidugi kasutatakse, ning eriti just sõjalise ja majandusliku võimu puhul on võimatu täielikult ignoreerida võimu materiaalseid aspekte. Ent Manni uute köidete fookus on peamiselt sellel reaalsuse tasandil, mida võiks nimetada poliitiliseks ajalooks. Veel üks erinevus varasematest köidetest on see, et uued köited on märksa dogmaatilisemad kui eelmised. Nendest võib leida poliitilise ajaloo, mis on kirjutatud vabaduse, võrdsuse ja keskkonna jäätikuutlikkuse kaitsja vaatepunktist, ning kolmandas ja neljandas köites ei varja autor oma vaateid selles osas, kes igal vaadeldaval juhtumil on olnud tema väärtuste poolt või vastu. Kuid professionaalse ajaloolase ja hea weberiaanina suudab Mann siiski alati kirjutada nõnda, et on võimalik eristada tema väärtus- ja faktipõhiseid väiteid. Seetõttu ei muuda tõsiasia, et ta laseb oma seisukohtadel paista, tema teksti väärtusetuks akadeemilise ajaloolise kirjanudusena, vaid muudab tema ajastu diagnoosid huvitavamaks lugeda.

Ajaliselt ei alga kolmas köide täpselt samast kohast, kus teine lõppes, st Esimese maailmasõja algusega. See on nõnda peamiselt seetõttu, et lisaks kapitalistliku-tööstusliku transformatsiooni süvenemise loo jätkamisele, mida alustati teises köites, peab kolmas köide jutustama ka loo Euroopa impeeriumide tõusust ja langusest, loo, mida peab alustama 19. sajandi lõpust.

Teises köites seletas Mann riigivõimu plahvatuslikku kasvu Euroopa iseäraliku skeemiga, mis rajanes riikide lakkamatul teineteisega sõdimisel. Kolmandas köites paneb ta veelgi rohkem rõhku sellele Euroopa iseärasusele ning ütleb, et isegi kui pole tõsi, et mehed on Marsilt ja naised Veenuselt, siis tundub olevat tõsi, et eurooplased on Marsilt, sest peaaegu terve aastatuhande on nad teineteisega sõdinud. Kõnealuse aastatuhande lõpuks olid Euroopa impeeriumid nii tugevad, et suutsid selle skeemi eksportida Euroopast ka kõikidesse teistesse maailmajagudesse. Sel viisil vallutasid nad lühikeseks perioodiks peaaegu kogu planeedi. Seda perioodi nimetab Mann harukondlikuks üleilmastumiseks [*sectorial globalization*], rõhutades seekaudu ajastu kaht tähtsat joont: esiteks, rahvusvahelise ja hargmaise seotuse kasvu Euroopa võimude kontrolli all; ning, teiseks, et see üleilmastumise vorm piirdus sektoritega, mida kontrollisid erinevad Euroopa impeeriumid.

Lisaks koloniaalse üleilmastumise harukondlikule iseloomule rõhutab Manni kolonialismi käsitlus Euroopa võimude äärmist vägivaldsust kolooniates ning ka selle poliitilist ja sõjalist iseloomu, mis jätab majanduslikele faktoritele mõnevõrra marginaalse rolli. Manni järgi ei saanud koloniaalvõimud enamasti kolooniatest majanduslikku kasu, vaid pidid lõppkokkuvõttes oma vallutusteks rohkem ressursse kulutama kui oli võimalik neist teenida. See muudab kahtlaseks mitmesugused teooriad nagu Wallersteini maailma-süsteemi teooria, kuna majanduslik keskuse-perifeeria mudel ei paista töötavat nõnda, nagu teooria järgi võiks oodata. Pigem paistab kolonialism olevat Euroopa poliitiliselt ja sõjaliselt motiveeritud vallutuste aastatepikkuse mustri jätkamine.

Teine maailmasõda tõi Euroopa kolonialismile muidugi hävitava lõpu. See tähendas kõigi Euroopa impeeriumide lõppu. Manni järgi algas sellega uus maailma ajastu, mis on eelmisest, Euroopa imperialismi juhitud ajastust vähem vägivaldne. See algas Euroopa mandril ja levis seejärel üle kogu maailma. Uut algust pitseeris Euroopa Liidu eelkäija, Euroopa Sõe- ja Terasühenduse loomine, mis tegi võimatuks ühelgi Euroopa riigil monopoliseerida ligipääsu kahele moodsa sõja pidamiseks hädavajalikule tootele.

Väljaspool Euroopat kinnistas protsessi järkjärguline dekolonisatsioon. Kuid vähema riikidevaheliste sõdade ning konsolideerunud kapitalistlik-industriaalsete rahvusriikide süsteemiga uue maailmakorra juurde liikumine ei olnud sujuv protsess. See hõlmas kaht Euroopa sõda, mis tänu kolonialismile ulatusid üle poole maakera ning tõid kaasa kümneid miljoneid hukkunuid. Esimest maailmasõda analüüsiti teises köites, kus seda peeti kahetsusväärse kuutõbisuse viljaks tollal veel väga hierarhilistes ja agressiivselt laienevates Euroopa impeeriumides, mis ei suutnud koordineerida oma ühist tegevust ja seetõttu lõpetasid sõjas, mida keegi ei soovinud. Esimese maailmasõja lõpetanud kahetsusväärne rahuleping ning kapitalistlik-demokraatliku moderniseerumise fašistliku alternatiivi tõus põhjustasid Teise maailmasõja. Nagu Mann seda veidi põhjalikumalt mujal käsitleb (Mann 2004) ning siin kokku võtab, oli natsism ideoloogiliselt koordineeritud liikumine, mis kõigepealt saavutas hegemoonia ning seejärel hõivas ka Saksa riigi, kombineerides osavalt paramilitaarsete väeüksuste ja propaganda kasutamist. Liikumise geopoliitiline programm oli enesetapjalik ning ilma pikemaajalise eduväljavaateta algusest peale. Ent liikumise äärmiselt intensiivne loomus sai ilmseks sõja lõpus, kui natside väeüksused võitlesid sageli lohutu lõpuni lahingutes, mis olid juba ilmselgelt kaotatud – fenomen, mida sõdades on harva nähtud. Teise maailmasõjaaegse Jaapani kolonialism sai samuti kasu intensiivsest ideoloogilisest võimust ja paramilitaarsete väeüksuste kasutamisest riigi mõjutamisel. Kuid sellesse panustas ka militaarsete eliidi tugev kontroll riigi masinavärgi üle enne sõda ning Jaapani üldine (ja ka realistlik) arusaam, et Aasia mandriosa koloniseerimine on ainus lahendus Jaapani saarte tõsisele ressurside puudusele. Neid agressiivseid-ekspansioonilisi kolonialismi vorme ei tohiks segamini ajada rahulikema ning sissepoole orienteeritud hierarhilise valitsemise all toimiva korporatismiga, mida toetas ideoloogiline võim ning paramilitaarsete väeüksuste kasutamine, nagu näiteks Itaalia fašismi puhul. Fašistid ei olnud muidugi meeldivad

inimesed ka seal, kuid hukkunute arv, mille Itaalia fašistlik revolutsioon kaasa tõi, oli mõõdetav siiski kümnetes tuhandetes, mis on mõõdukas arv võrreldes Natsi-Saksamaa või Jaapani kolonialistide ohvritega.

Lisaks fašismile oli muidugi ka veel üks teine alternatiiv kapitalistlik-industriaalsele moderniseerumisele, nimelt sotsialistlik revolutsioon. Selline revolutsioon leidis aset Vene linnades ning levis sealt aeglaselt ka maapiirkondadesse, konsolideerides nõukogude võimu enne Teise maailma puhkemist kokkuvõttes hierarhilisse ja autoritaarsesse vormi. Teised sotsialistliku revolutsiooni üritused olid harvad ja nõrgad ning kukkusid Saksamaal toimunud katse kiiluvees peagi kokku, mis tähendas, et maailmarevolutsiooni plaanid asendati Kominternis peagi riiklikele huvidele ja Nõukogude Liidu ellujäämisele orienteeritud pragmaatilise poliitikaga. Manni järgi leiavad revolutsioonid aset harva, kuna inimestel on tihti kaotada enam kui pelgalt oma ahelad ning sellisele riskantsele tegevusele sunnivad neid ainult väga meeleheitlikud olukorrad. Revolutsioonikatsed on harva edukad ka sellepärast, et olemasolevatele võimudele väljakutse esitamine on keeruline ning koordinatsiooniprobleeme nõnda raske lahendada isegi siis kui esimesed lahingud võidetakse. Veel enam, isegi kui revolutsioonid õnnestuvad, ei saa inimestele enamasti osaks see, mille poole nad püüdesid, nagu on ilmselge Prantsuse ja Vene revolutsiooni näidetest.

Lisaks linnaproletariaatlikule revolutsioonile, nagu selle visandasid Marx ja Lenin, oli veel teine anti-kapitalistliku revolutsiooni variant. Seda tüüpi esindas näiteks edukas agraarne revolutsioon Hiinas. Pärast Hiina Rahvusparteiga seonduvaid halbu kogemusi linnapiirkondades kavandas selle revolutsiooni kõige tähtsam juht ja ideoloog⁶ täiesti uue strateegia. See põhines läbi maapiirkondade kulgeval “Pikal Retkel” ning revolutsioonil, mis alles oma kõige viimases faasis jõudis linnakeskustesse. Kuna see strateegia oli üldjoontes edukas (hoolimata sügavalt traumatilistest ja paljude inimeste jaoks letaalistest kogemustest nagu Mao režimi aegne Kultuurirevolutsioon), siis sai sellest mitmete teiste riigipöördekatsete mudel Kolmandas Maailmas.

Üldiselt oli Teise maailmasõja järgne maailm tunnistajaks kapitalistlik-industriaalse majanduse ning rahvusriigi võidule ning fašismi, kõigi Euroopa impeeriumide ning ka Jaapani impeeriumi kokkukukkumisele. Olemasolevad kapitalistlik-industriaalsed rahvusriigid muidugi varieerusid nii oma jõukuse, demokraatlikkuse kui ka riigi võimekuse poolest struktureerida oma piirkonnas inimeste elusid ja rahvastikule osaks saavaid hüvesid. Selles mõttes kõige tugevamateks said peagi need (peamiselt Lääne) riigid, mida hakati nimetama OEEC/OECD grupiks, sellal kui ülejäänud maailm ei saanud sama hästi hakkama – kummaline tulemus, arvestades, et sõja olid ju põhjustanud just nende piirkondade riigid, mis ka ühtlasi kandsid sõjas kõige suuremaid kahjusid. Lisaks olid ka mõned riigisotsialistlikud enklaavid nagu

6 Hiina Rahvuspartei ehk Kuamintang (ka Guamindang) on Hiina Vabariigi (laiemalt tuntud kui Taiwan) vanim ning mõjukaim Partei. Hiina kommunistliku revolutsiooni juht ja Hiina Rahvavabariigi asutaja ning pikaajaline juht Mao Zedong (1893-1976) oli selle parteiga seotud aastatel 1922-27. (toimetaja märkus)

Nõukogude Liit ja Hiina, mis mõnda aega suutsid veenda maailma, et käimas oli võitlus kahe alternatiivse maailmakorra vahel. Peagi aga sai selgeks selle illusiooni ekslikkus.

5. NELJAS KÕIDE: ÜLEILMASTUMISED, 1945–2011

Manni neljanda kõite pealkiri on “Üleilmastumised”. Mitmus on seal mõeldud rõhutamaks IEMP mudeli põhists arusaama, et meil pole tegu ühe protsessiga, vaid mitmete läbipõimunud protsessidega ideoloogia, majanduse, sõjandussektori ja poliitika väljal. Mõned neist fenomenidest suruvad rahvusvahelistumist ja hargmaistumist edasi, kuid mõnedel on täpselt vastupidine mõju. Sestap peab neid fenomene uurima empiirilisel. See on nõnda, kui räägime perioodist pärast Teist maailmasõda üldiselt. Kuid seda on iseäranis tähtis arvestada just 1970. aastate lõpust algava perioodi puhul, kui jõudis kätte käesolev intensiivne üleilmastumise laine ja seda tänu sõjajärgse pika majandusbuumi allakäiguga maadlevate riikide poliitika lahendustele üldiselt, kuid ka tänu Thatcheri ja Reagani administratsioonidele konkreetselt. Siin pole ruumi katta kogu kõidet ning saan anda ainult pealispindse sissevaate mõningatesse teemadesse selles raamatus. Nende hulka kuuluvad USA kui ainus järelejäänud impeerium, heaoluriigi kujunemine ning variatsioonid, neo-liberalism ja eesootav keskkonnakriis.

Sõja võitjana oli USA juhtivas rollis, kui Teisele maailmasõjale järgneva perioodi maailmakorda kavandati. Keynes'i plaan luua tõeline globaalne valuuta ning keskpank heideti Bretton Woodsi konverentsil kõrvale, kui rajati ÜRO majandusinstituutsioonid nagu Rahvusvaheline Valuutafond ja Maailmapank. Selle asemel tegi USA oma kullastandardiga tagatud dollarist praktiliselt maailma valuuta, asendades brittide naela. Hiljem tsementeerisid seda sammu ka veel USA toetus sõja kaotanud Saksamaa ning Jaapani majandustele ja valuutale.

See majanduslik strateegia oli kooskõlas USA üldise poliitikaga. Pärast kõigi Euroopa impeeriumide ning Jaapani impeeriumi hävimist sõjas oli tärkav USA impeerium ainus maailmas. Ent ta oli eelmistest erinev, “mittesidus impeerium,” nagu Manni ühe eraldi avaldatud raamatu (2003) pealkiri ütleb. Eelmised impeeriumid põhinesid sõjalisel invasioonil ning kolonialistide tugeval ja pikaajalisel kohalolul. Peale selle segunesid kolonialistid ka sageli kohaliku rahvastikuga ning olid erakordselt jõhkrad nii oma vallutustes või juhtudel, kui neil tuli tegeleda mässukatsetega. USA impeerium on samuti saatnud oma väed igale poole maailmas, kuid on olnud ettevaatlik nende pikalt kohapeal hoidmisega. Olles avalikkuse surve all kodusel rindel, on ta püüdnud meelega vähendada enda inimohvraid ning on igal võimalikul moel püüdnud ära hoida lähemate kontaktide teket oma väeüksuste ja kohaliku rahvastiku vahel. Manni järgi just niimoodi tegelikult impeeriume juhitakse. Pole kahtlustki, et USA sõjamasin, mis kontrollib poolt kogu maailma militaarsetest ressurssidest, on võitmatu. Kuid just viis, kuidas selle masina kasutamine on seatud ülalkirjeldatud raamidesse, suunab USA imperialismi teiste võimu vormide poole. Just seetõttu on majandus olnud selle peamine tööriist.

Kuid samas pole ka kahtlust, et USA majanduslikku hegemooniat, mis on kristalliseerunud USA dollari keskse rolliga rahvusvahelises süsteemis, toetavad ideoloogilised, poliitilised ja majanduslikud vahendid. Tänu USA kultuuritööstuse tugevale positsioonile alates Hollywoodist, on USA kultuur saanud tuntuks ning laetud positiivsete konnotatsioonidega igal pool maailmas. Poliitiliselt ja kui vaja siis ka sõjaliselt on USA toetanud sõbralikke valitsusi ja parteisid igal pool ning pole kõhelnud ka otsesõnaliste ähvardustega kaitsta oma huvisid ja ligipääsu naftataolistele ressurssidele, nagu nähtub järgmises avalduses President Carterilt 1980. aastast vastuseks Nõukogude survele Afganistanis: “Olgu meie seisukoht täiesti selge. Välise jõu katseid saavutada kontrolli Pärsia Lahe piirkonnas käsitletakse rünnakuna Ameerika Ühendriikide elutähtsate huvide vastu. Ning sellistele rünnakutele vastatakse kõiki vajalikke vahendeid kasutades, sõjaline jõud kaasa arvatud” (tsiteeritud Mann 2013: 124). Oma koduõues, sealhulgas Lääne-Euroopas on see tavaliselt tähendanud ka demokraatia ning vabaduse propageerimist. Kõigis muudes maailmajagudes kristalliseerus USA ideoloogiline kaanon alates Carteri administratsioonist “inimõiguste” loosungiks. Kuid see on petlik fassaad, mis varjab lavataguseid, millelt USA on küüniliselt toetanud kõikvõimalikke paramilitaarseid või despootlikke valitsusi, mis on edendanud vastavas maailma paigas nende huvisid. Selline poliitika kristalliseerus juba 1930. aastatel, kui USA toonane riigisekretär Cordell Hull ütles oma kuulsusrikkad sõnad ühe Ladina-Ameerika diktaatori kohta: “ta on küll võibolla kaabakas, kuid ta on meie kaabakas” (tsiteeritud Mann 2013:105).

Külma sõja ajal polnud muidugi nii ilmselge, et USA on ainus säilinud impeerium maailmas. Nõukogude osapoleel oli samuti maailmakorras oma sõna öelda vähemalt selles mõttes, et ta oleks olnud suuteline vaenulikes suhetes USAga tekitama olukorra, mida rahvusvaheliste suhete uurijad nimetavad “vastastikku tagatud hävinguks” ehk MAD-iks.⁷ Väljend viitab muidugi tõsiasjale, et mõlemal super-võimul oli võimekus hävitada oma tuumarelvadega kogu elu maal ning ka sellele, et nad olid omavahel seotud nõnda, et täielik üleilmne häving tundus vahel kõige realistlikum stsenaarium – nagu mäletavad hästi ka minusugused inimesed, kes veetsid oma nooruspäevad vaadates filme nagu Stanley Kubricki “Dr. Strangelove”⁸ ja kartes halvimat. Manni järgi probleem laheneb või vähemalt leevenes märgatavalt, kui Reagan ja Gorbatsšov allkirjastasid tuumarelvastuse vähendamise lepingu (1987), olles eelnevalt kohtunud Reykjavíkis (1986) pärast napilt ära hoitud ja mõlemad osapooli hirmutanud katastroofi, kus NATO õppus peaaegu käivitas auto-maatse Nõukogude vastulöögisüsteemi. Nõukogude Liidu lagunemine 1990. aastate alguses vähendas ohtu veelgi ning jättis USA ainsaks säilinud impeeriumiks maailmas. Manni järgi on jätkuvalt liiga vara ennustada, kui edukas on USA oma mittesidusa impeeriumi positsiooni kaitsmisel nende suundumuste vastu, mis kipuvad võimuressursside tasakaalu liigutama Aasiasse, isegi kui ta paistab arvavat, et USA positsioon on tugevam ning tema mõju kindlamal alusel kui tavaliselt arvatakse. Me

7 Inglise keeles ”mutually assured destruction” ehk akronüümina MAD (tähendab ka ”hull” või ”vihane”) (toimetaja märkus).

8 *Columbia Pictures*, 1964 (toimetaja märkus).

teame aga juba seda, et üks Teise maailmasõja positiivseid tulemusi oli lõpu tegemine marslaslikule ekspansionistlike sõdade mustriks, mis oli Euroopat koormanud juba peaaegu terve aastatuhande ning ülejäänud maailma juba mitusada aastat. Mis järgnes, oli jätkuval käimas olev ajastu, kus riikidevahelist vägivalda on märkimisväärselt vähem, isegi kui sellele heidab varju suurenenud etnilise puhastuse risk nii olemasolevates kui tärkavates rahvusriikides, milles katse luua kultuuriliselt homogeenseid rahvusi võtab sageli vägivaldse vormi kui "demokraatia tume pool," nagu kõlab ka Manni ühe vastavale teemale pühendatud raamatu pealkiri (2005).

Lisaks uudsetele aspektidele hõlmab Manni käsitlus heaoluriigi kujunemisest ka mitmeid konventsionaalseid faktoreid. Ta tugineb Marshalli (1949/1963) koda-kondsuse klassifikatsioonidele, Polanyi'le (1944/1957) turuühiskonna esilekerkimise käsitluses ja Esping-Andersenile (1990) kolme healurežiimi eristuses. Kuid ta jääb truuks ka oma stiilile ning sobitab vastavaid allikaid oma eesmärkidele, nimetades näiteks kolme healumudelit Angloseks, Euroseks ja Nordicsiks [*Anglos, Euros and Nordics*]. Lisaks teiste klassifikatsioonide uuenduslikule nimetamisele ja kohaldamisele on tema analüüsid ka mitmeid originaalsemaid jooni. Ilmselt kõige olulisem on USA healumudeli arengu uus tõlgendus.

Üldiselt arvatakse, et USA healuriigi mudel on pidevalt Euroopa healuriikide omast maas olnud. Mann nõustub, et see on tõepoolest praegune situatsioon, kuid toob sisse mitmeid mõõndusi seoses seniste käsitlustega protsesside kohta, mis on praeguse situatsioonini viinud. Esiteks, vastupidiselt levinud arusaamale eksisteerib USAs täiemahuline healuriik. Ainus probleem on, et see piirneb sõjandussektoriga, mis tagab oma kaadrile ulatuslikud ravi- ja sotsiaalkindlustused ning haridus-teenused. Teiseks, kui me ka väljaspool militaarsetorit keskendame tähelepanu healuluse tehtavate investeeringute kogumahule, mitte sellele, kas need tulevad avalikust või erasektorist, siis me näeme, et USA koguinvesteering healuluse on OECD riikide tipus. Suur koguinvesteeringute määr ei kõrvalda rahvastikust muidugi suurt ressursside põhist ebavõrdsust. Inimesed jaotuvad ühelt poolt kõrgklassiks, keskklassiks ning jõukaks töölisklassiks, kes võivad tagada oma healu läbi erakindlustuse ja seda sageli nende tööandjate poolt läbiräägitud tingimustel, ning teiselt poolt nendeks, kes on marginaliseeritud või peaaegu täielikult ilma kaitseta. Kolmandaks, isegi kui USA on täna võrreldes Euroopaga selgelt maas selles osas, kuidas ta tuleb toime oma marginaliseeritute ja kõrvaletõrjutute, siis pole see mitte aegade algusest kehtinud muster, vaid miski, mis kerkis esile Külma Sõja ajal ning 1970. aastate lõpu neoliberalismist alates. Enne seda oli USA süsteem liikunud vasak-tsentriliku healurežiimi suunas, mis on suhteliselt tavapärane OECD riikide seas. Neoliberalism aga muutis riigi kurssi.

Veel üks uus faktor Manni käsitluses on selle protsessi analüüs, mille kaudu Anglose mudel oma madalamate toetusmääradega (USAs) ja olemasolevate süsteemide vähendamisega (Suurbritannias) paistab täna liikuvat veelgi eemale kahest ülejäänud mudelist. See oli samuti osa USA analüüsist ülal, kuid on uus joon

Suurbritannia arengus, mis Beveridge'i plaani⁹ traditsiooni vaimus tavatses olla suhteliselt egalitaarne süsteem ja hüvitada kõigi ühiskonnakihtide Teises maailmasõjas toodud ohvreid. Selles mõttes oli ta oma healuriigi ehitamise algusfaasis mudeliks isegi Põhja-Euroopa maade jaoks, mis kõik on täna märksa egalitaarsemad ja kohtlevad oma margaliseeritud paremini kui Suurbritannia.

Muutused USAs ja Suurbritannias on muidugi osa protsessist, mida on nimetatud neoliberalismi tõusuks. Mis täpselt on neoliberalism, on Manni järgi keeruline küsimus. Pealispindselt vaadates on tegu turufundamentalismi tõusuga ja sellega seotud vabaturukeske mõtlemise invasiooniga kõikidesse ühiskonna sektoritesse. Kui me aga uurime, mis on tegelikult juhtunud erinevates neoliberaalse liikumise poolt juhitud ühiskondades, siis selgub, et finantssektoris on tõepoolest leidnud aset midagi, mida võiks pidada vabale turule olnud tõkete kõrvaldamiseks. Kõikides teistes sektorites on see situatsioon märksa keerulisem. USAs teostati neoliberaalsel poliitikal toimijate kaudu, kellest paljud polnud mitte mingiski mõttes liberaalid, vaid hoopis konservatiivid. Neoliberaalse pöörde tulemusena liikusid ressursid heaolu investeeringutest ümber sõjaväele ja teistele turvalisuse süsteemide alalhoidmisele nagu vanglad ja politsei. See oli ka põhjus, miks ei Reagani ega Thatcheri valitsused ei suutnud kärpida riiklikke kulutusi hoolimata sellest, et mõlemal õnnestus edukalt kodanike vahelisi ebavõrdsusi suurendada. Finantssektor aina dereguleerus ning turukeske mõtlemine sisenes avalikku sektorisse nn uue avaliku halduse vormis, mis peab riiki firmaks, mida tuleks juhtida vastavalt äridoktriinile. Käsikäes nende arengutega vohasid uued, avalikku järelevalvet, inspeksiooni ja arvepidamist suurendavad regulatsioonivormid, mis kõik oli üpriski vastuolus ametliku neoliberaalse dogmaga, kuid kooskõlas konservatiivsete väärtuste põhise agendaga, mida kandsid muutusi propageerivad grupid.

See, mida Mann nimetab Suureks Neoliberaalseks Surutiseks ja mis algas 2007, oli põhjustatud finantssektori dereguleerimisest. See on toonud kaasa meeletuid probleeme üle kogu maailma. Kuid nende probleemide lahendamise on jätud suures ulatuses huvigruppide kätte, kes need probleemid algselt tekitasid. USAs kasutusele võetud meetmetel on teatud tagasihoidlik potentsiaal tuua kaasa majanduse taastumine. Kuid Euroopa Liit, millel on märksa vähem arenenud regulatiivne aparaat võrreldes USA föderaalriigiga, on oma jäiga kasinuspoliitikaga tekitanud endale ainult probleeme juurde. Majandussurutis on kõike muud kui möödas ning jääb üle vaid oodata, kuidas OECD riigid ning ka ülejäänud maailm sellega tulevikus silmitsi seisavad.

Mann arvab, et majandussurutisega seotud probleemid on suured ka tulevikus, kuid ta ütleb ka, et suurim probleem, millega me nii praegu kui tulevikus silmitsi seisame, ei ole majandussurutis, vaid keskkonna kriis. Oma uuringute põhjal ei ole ta täielik pessimist, kuid ka mitte eriti optimistlik. Keskkonnaga seotud ohtudega

9 Beveridge'i plaan – konventsionaalne nimetus briti majandusteadlase William Beveridge'i (1879–1963) 1942. aastal avaldatud raportile *Social Insurance and Allied Services*, mis oli aluseks mitmetele Suurbritannia healuriigini viinud reformidele (sh riikliku tervishoiuteenuse asutamisele). (Toimetaja märkus.)

toimetulekuks vajalike efektiivsete poliitiliste lahenduste loomiseks on tarvis üleilmisel tasemel koordineerida erinevaid rahvaid ja huvigruppe. Kas me suudame seda?

On vähemalt viis 20. sajandi juhtumit, mida võime uurida, kui soovime õppida midagi ses osas, kuidas halvimat ära hoida. Need on katsed ära hoida mõlemat maailmasõda, katsed tulla toime Suure Depressiooniga 1930. aastatel ning võrreldavad katsed leevendada praegu käivat Suurt Neoliberaalset Surutist, ja lõpuks katsed ära hoida MAD.¹⁰ Nende juhtumite uurimine kedagi optimistiksi küll ei tee. Keegi ju ei soovinud Esimest maailmasõda, kuid see peeti siiski maha ning seda peamiselt tulenevalt asjasse puutuvate osapoolte šokeerivalt madalast võimekusest teineteist mõista, läbi rääkida ning oma vastastikkust tegevust koordineerida. Hitler tahtis Teist maailmasõda ning ka sai oma tahtmise, kuna teised osapooled olid jällegi šokeerivalt nõrgad oma ühistegevuse koordineerimisel. Suure Depressiooni ravimist tõkestas kõigepealt Hooveri kasinuspoliitika, seda leevendas mõnevõrra Roosevelti “Uus kurss,” kuid tõeline paranemine leidis aset alles tänu Teisele maailmasõjale. 2007. aasta majandussurutise juhtum võib olla isegi hullem. Arvamused on jaotunud kasinuspoliitika leeri ja keynes’iaanide vahel ning olukorra lahendamine on suuresti jäetud nendele, kes probleemi tekitasid. Seega, kui küsida, kas me suudame koordineerida riikide ja huvigruppide poliitikaid, et saavutada elutähtsaid poliitilisi eesmärke, siis paistab vastus olevat ei. Ning keskkonnaga seotud väljakutsed on veelgi nõudlikumad, kuna nad on tõeliselt üleilmsed. Kuid Mann paistab ammutavat lootust sellest õppetunnist, kuidas on püütud ära hoida MAD, sealhulgas Reykjaviki tippkohtumisest ja sellele järgnenud tuumarelvade vähendamise leppes aasta hiljem. Need olid suured saavutused, mis võivad tõepoolest teatud optimismi külvata, kuid ma arvan, et ka sellest juhtumist ei tasuks ammutada ainest liialdatud entusiasmiks. Esiteks oli see lihtne juhtum, kuna isegi kui seal olid huvigrupid nagu sõjatööstuskompleks, oli kokkuvõttes ikkagi tegu lepinguga kahe riigi vahel, mida oli seetõttu kergem saavutada kui tõeliselt globaalset lepet. Teiseks, kas me võime kindlad olla, et see leping tegelikult lahendas probleemi? Isegi kui tuumarelvade arv on märkimisväärselt vähenenud, on neid siiski jätkuvalt piisavalt, et hävitada kogu inimkond maa peal. Lisaks on tuumarelvade valmistamise tehnoloogia laialt levinud ning ei ole kuhugi kadunud. Sestap, kuigi Mann ise on osutanud, et mitte kõik toimijad ei suuda kopeerida kõiki innovatsioone, on realistlik ennustus, et tulevikus on mitmeid uusi poliitilisi toimijaid, kel on tuumarelv. See tähendab, et võibolla isegi meie viies keeruliste koordinatsiooniprobleemide kontrolljuhtum ei anna alust optimismiks. Ka olemata hävingu kuulutaja, võib öelda, et on kerge nõustuda Manniga, kui ta ütleb, et katsed leida lahendusi keskkonnaga seotud probleemidele on ühed kõige olulisemad uurimisteed sotsiaalteadustes praegu ja nähtavas tulevikus.¹¹

10 Vt selle lühendi kohta joonealust märkust nr 7.

11 Inglisekeelsest käsikirjast tõlkinud ja toimetanud Peeter Selg. Artikli laiendatud versioon koos ettepanekutega Manni IEMP mudeli edasiarenduseks ning Manni ja Michel Foucault’ võimukäsitluste kriitilise võrdlusega ilmub autoril pealkirja all “The evolution of the sources of social power, and some extensions” 2016. aasta kevadel kirjastuse Cambridge University Press kogumikus *Global Powers. Michael Mann’s Anatomy of the Twentieth Century and Beyond* (toimetaja Ralph Schroeder).

VIITEALLIKAD

- Dahl, Robert. 1957. The concept of power. *Behavioral Science* 2(3): 201-215.
- Diamond, Jared. 1997. *Guns, Germs and Steel. A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years*. London: Vintage.
- Esping-Andersen, Gosta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony. 1995. Power in the writings of Talcott Parsons. Lk 199-215 kogumikus Giddens, Anthony, *Politics, Sociology and Social Theory: Encounters with Classical and Contemporary Social Thought*. Cambridge: Polity.
- Mann, Michael. 1986. *The Sources of Social Power: Volume 1, A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael. 1993. *The Sources of Social Power: Volume 2, The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael. 1994. *Geschichte der Macht. Erster Band Von den Anfängen bis zur griechischen Antike*. Aus dem Englischen von Hanne Herkommer. Frankfurt: Campus Verlag.
- Mann, Michael. 2003. *Incoherent Empire*. London: Verso.
- Mann, Michael. 2004. *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael. 2005. *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael. 2012. *The Sources of Social Power: Volume 3, Global Empires and Revolution, 1890-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael. 2013. *The Sources of Social Power: Volume 4, Globalizations, 1945-2011*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, Thomas H. 1963 [1949]. Citizenship and social class. Lk 67-127 kogumikus Marshall, Thomas H., *Sociology at Crossroads and Other Essays*. London: Heinemann.
- Mills, Charles Wright. 1956. *The Power Elite*. London: Oxford University Press.
- Parsons, Talcott. 1960. The distribution of power in American society. Lk 199-225 kogumikus Parsons, Talcott, *Structure and Process in Modern Societies*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Polanyi, Karl. 1957 [1944]. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.